
ЗМІСТ

Героїчне минуле звичного (<i>Кирило Азархін</i>).....	7
Передне слово.....	17
1. Прянощі, або Світанок Нової Доби.....	19
2. Кава і протестантська етика.....	33
<i>Озираючись назад: значення алкоголю</i> <i>до XVII століття</i>	39
<i>Велика протверезниця</i>	52
<i>Аргументи за і проти кави</i>	58
<i>Від каварні до посиденьок за кавою</i>	65
<i>Німецька кавова ідеологія</i>	90
<i>Англійський перехід від кави до чаю</i>	98
3. Шоколад, католицтво, ancien régime.....	105
4. Сухе сп'яніння від тютюну.....	116
<i>Еволюція куріння: люлька, сигара, сигарета</i>	130
<i>Соціальна та просторова експансія куріння</i>	136
<i>Культура нюхання тютюну у XVIII столітті</i>	148
5. Промисловий переворот, пиво та горілка.....	165
6. Ритуали.....	186
7. Питні заклади.....	206
<i>Еволюція шинквасу</i>	211
8. Штучні раї XIX століття.....	220
<i>Опій, пролетаріат і поезія</i>	223
<i>Опій і колоніалізм</i>	231
<i>Нова терпимість</i>	239
Бібліографія.....	244
Показчик імен.....	253

2. Кава і протестантська етика

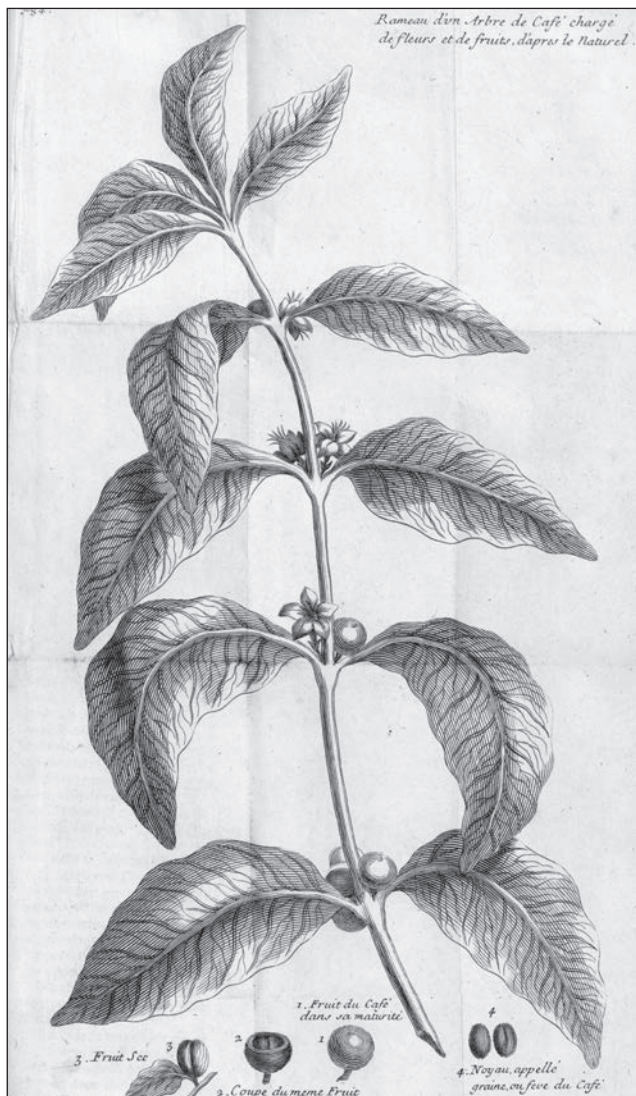
Наприкінці XVI століття авгсбурзький лікар, Леонард Раувольф, об'їздив увесь Близький і Середній Схід. Там йому впав у вічі гарячий, чорний напій, яким турки й араби насолоджувались, як європейці вином і пивом.

У своїй опублікованій 1582 року книжці «Подорож у вранішні краї» Раувольф пише: «Серед іншого вони мають і добрий напій, який вельми цінують. Вони називають його “чаубе”: чорнотою він наближається до чорнила і дуже помічний на немочі шлунку. Вони п'ють його рано-вранці, у тому числі на людях, без жодного спротиву та хоч перед ким, із глиняних і порцелянових мисочок. Однак вони лише ледь пригублюють його і тут-таки пускають далі, бо ж сидять щільним колом. До води вони додають плід, що його тубільці називають “бунну”, який – кольором і розміром – найрадше нагадує плоди лаврового дерева, оточені двома тоненькими оболонками. Напій цей у них дуже поширений, тим-то й тих, котрі його наливають, як і крамарів, що тими плодами торгують, на базарі знаходиш чимало».

Годі хоч якось приблизно визначити, відколи арабська культура знає каву. За легендою, Магомет вилікував кавою свою хворобливу сонливість*. Ув арабській медичній літературі знаходимо згадки про те, що вже в X сторіччі вона

* За легендою, Аллах відіслав архангела Джебраїла із горням чорного напою до хворого пророка. Цей напій не лише пробудив Магомета зі сну, а й повернув йому життєву снагу.

2. Кава і протестантська етика

Пагін кавового дерева з ягодами

Одна з перших ботанічно докладних ілюстрацій, опублікована 1716 року в «Мандрівці до благословенної Аравії» [Voyage de l'Arabie Heureuse] Жана де ля Рока – одному з популярних тоді звітів про подорожі в екзотичні краї

правила за ліки. Утім, напоєм загалу кава в арабському світі стала відносно пізно, не раніше ніж у XV столітті.

Хоч яким непевним є датування, логіка пиття кави в ісламсько-арабській культурі є безсумнівною. Складається враження, що цей неалкогольний, не п'янкий, а, навпаки, протверезливий напій, котрий стимулює інтелект, наче створений спеціально для культури, що забороняє алкоголь і дала світові новочасну математику. Як жодна інша культура в історії людства, арабська позначена духом абстракції. Не випадково каву назвали «вином ісламу».

Для європейців кава аж до XVII століття залишається дивиною подорожніх нотаток із екзотичного світу Сходу. Не можна навіть помислити, щоб людина – до того ж із очевидною втіхою – погодилася вливати в себе якийсь гарячий, чорний, гіркий напій. Він надто вже нагадував гарячу смолу, це зняряддя бойовищ і тортур Середньовіччя.

Усе змінюється в середині XVII сторіччя. Тоді в моду входить група незаних досі екзотичних речовин. Укупі з шоколадом, чаєм і тютюном кава виходить на сцену європейської культури насолод. Вона з'являється водночас у багатьох місцях і поширюється, мовби достоту стратегічним маневром взяття в лещата: на Півдні насамперед у центрах торгівлі з Левантом, у Венеції та Марселі; на Півночі – в Лондоні й Амстердамі, перевальних пунктах нової світової торгівлі. Спираючись на ці твердині, вона стрімко завойовує внутрішні райони континенту. Ще 1650 року кава в Європі переважно невідома, її застосовують щонайбільше як ліки. А вже коло 1700 року вона є міцно вкоріненим напоєм, щоправда, не серед усього населення, але напевно серед верств, які були законодавцями моди.

Придворно-аристократичні товариства додають пиття кави до своєї культури розкоші, мов іще одну прикрасу. Кава стає такою самою модою, як і китайські речі чи хлопчаки-маври, яких утримують у почті, мов кімнатних песиків. Фактично для придворної культури важив не так сам напій, як форми насолоди ним, оті нагоди виставити напоказ елегантність,

2. Кава і протестантська етика

Модні напої аристократії

Кава, чай і шоколад вабили придворне товариство XVII–XVIII століть не просто як екзотичні напої, а й як нагода показати себе. З портрета мадам Дюбарі пензля Декрьоза бачимо, що вишуканий сервіз і маленький служник-мавр були для аристократичного смаку фактично важливіші за самі напої

Пиття кави *à la turque* (по-турецьки)

За доби рококо вельми полюбляли одягатися й оточувати себе предметами в орієнтальному стилі. Цей маскарад поширювався і на китайський «порцеляновий покій», і на маленьких прислужників-маврів, і так само на новомодні напої. Ця мода заходить так далеко, що, як бачимо з гравюри Даниїля Ходовецького, дехто, аби випити кави, навіть спеціально зодягається в «належний» стрій

грацію і претензійність, які вона пропонує. Порцеляновий посуд, виготовлений при дворі спеціально для споживання кави, і є головним героєм цієї історії – так само як за абсолютизму все визначають форми придворної церемонії. Форма витісняє зміст.

Цілком інакше, ба навіть радикально протилежно, трактує каву тогочасне міщанське суспільство. Не форма, а сама річ, напій, перебуває в осерді зацікавлення. Сама річ, себто конкретні фізіологічні властивості й впливи, які приписують каві. Якщо подати всі ті властивості, що їх тоді сподівалися знайти в каві, вимальовується пречудовий строкатий перелік чеснот, незрідка вельми суперечливих. Ось невеличкий витяг: кава допомагає при здутті, зміцнює печінку і жовчний міхур, приносить полегшення при водянці, очищує кров, заспокоює шлунок, збуджує апетит, але може його і притлумлювати, сприяє бадьорості, але може накликати й сон, гарячі темпераменти охолоджує, натомість холодні натури зігріває тощо. Одне слово, в каві вбачають панацею. Немає такого позитивного ефекту, якого б їй не приписували. Якщо ж прочесати ці хащі, шукаючи властивостей, що їх називають найчастіше, залишаться дві: тверезість і протверезіння. І в медичній літературі, і в сприйнятті загалу XVII–XVIII сторіч каву передовсім сприймають як протверезний напій, на противагу відомим досі алкогольним трункам. Міщанство схилку XVII сторіччя вітає каву як велику протверезницю. Глузд і підприємливість особи, що п'є каву, протиставляють сп'янінню, неспроможності й лінощам пияка, найвиразніше в текстах із пуританської Англії XVII століття. «Доведено, що кава витверезвлює народи, – стверджує Джеймс Говел 1660 року. – Якщо раніше ремісники та помічники купців уже на сніданок пили ель, пиво і вино, спричиняючи тим потьмарення в голові й неспроможність до поважних справ, то тепер вони призвичаїлися до цього збадьорливого міщанського трунку».

Озираючись назад: значення алкоголю до XVII століття

Сьогодні ледве можемо уявити ключову роль, яку відігравав алкоголь, доки гарячі неалкогольні напої – кава, чай і шоколад – не посіли своє місце в європейському раціоні. Він був засобом насолоди і харчем водночас. Середньовічні люди впивалися вином і пивом, особливо в тоді ще вельми численні свята (в Парижі, скажімо, ще 1660 року налічували 103 свята), церковні освячення, весілля, хрестини, похорони, «сині понеділки»* тощо. Та й у будні пиво й вино були звичними складниками їжі.

До того як до Європи завезли картоплю, пиво, поряд із хлібом, є переважною поживою щонайширших мас населення Центральної та Північної Європи. «Деякі живляться цим напоєм радше, ніж їжею, – пише 1551 року Йоган Бретшнайдер, інакше званий Плакотомус, маючи на увазі не пропащих пияцуг, а пересічне населення. – Його потребують люди обох статей і будь-якого віку, і здорові, й немічні». Кожна англійська родина в другій половині XVII століття, тобто коли кава якраз починає поширюватися у вищих колах, споживає коло трьох літрів пива на особу щоденно, що стосується і дітей. У цей час пивоваріння – хоча вже існують і великі броварні – ще так само є частиною кожного хатнього господарства, як і випікання хліба чи забій худоби, і належить до обов'язків господині.

Яким повсюдним було пиво аж до XVII, ба навіть подекуди ще й у XVIII столітті, найкраще можна усвідомити, пригадавши, що зазвичай сніданок складався з пивного супу, забутої сьогодні страви. Ще наприкінці XIX сторіччя в сільських місцевостях Німеччини готували такий суп. Саме з того часу походить цей рецепт, позначений уже, щоправда, неабиякою вишуканістю: «Увілляти пиво до риночки і розігріти на вогні; тоді розбити в інший горщик декілька яєць, докласти шматок масла до гарячого пива, домішати невеличку кількість

* «Синіми понеділками» називають понеділки після свят, коли після розваг доводиться братися до роботи в стані важкого похмілля.

Пиво та здоров'я

Завдяки високій поживності й низькому вмісту алкоголю пиво від світанку історії вважали за «добрий» алкоголь, на проти-вагу міцнішим напоям, на кшталт горілки. Де владарює пиво, там люди вдоволені, ситі й щасливі. Те знамените зображення всього суспільства, що його Вільям Гогарт подає на своїй відомій гравюрі «Пивна вулиця» (с. 173), перегукується і з цим портретом шанувальника пива Мартина Енгельбрехта. В оригінальному під-писі читаємо:

«Бальзаме для душі моєї, пора коли надходить літня,
Кого ж, як не тебе, волю я понад напоєм іншим?
Адже, коли помірно пригубити, розум ти мені не тьмарши»

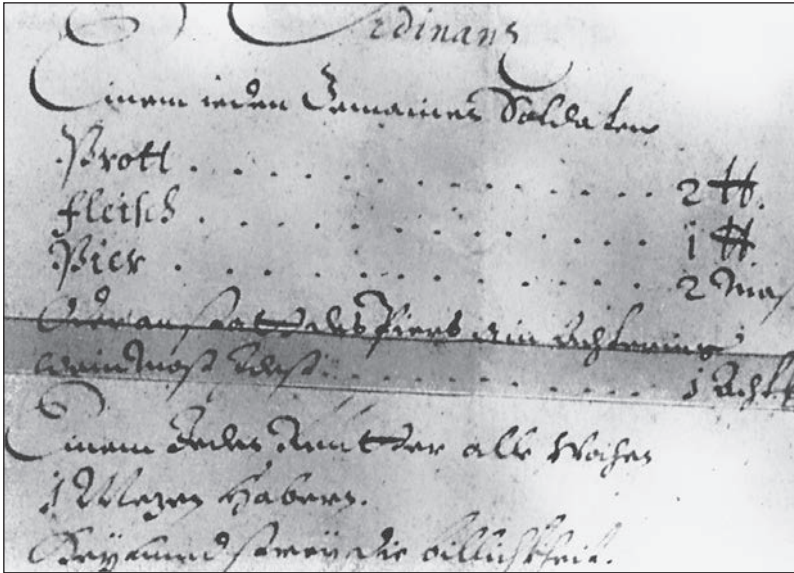

Пивоваріння

Іще в XIX сторіччі пивоваріння, як і забиття худоби чи випікання хліба, було частиною хатнього господарства. Малюнок Джорджа Крукшенка (вгорі) подає зображення такої домашньої броварні на подвір'ї. Порівнявши розміри барил із тими, що бачимо на зображенні броварні XVI сторіччя Йоста Аммана (праворуч), пересвідчимося, як мало змінилося за ті три сторіччя

2. Кава і протестантська етика

Алкоголь і військо

Пиво, а згодом горілка аж до XIX століття були неодмінними складовими раціону європейських армій. Із одного Валештайнового розпорядження 1632 року (вгорі) випливає, що денний раціон ландскнехта складався з двох фунтів хліба [бл. 900 г], фунта м'яса [бл. 450 г] і чотирьох пінт пива [бл. 2,3 л]. Неодмінну присутність пива у військовому житті видно й на зображенні обозу десь кінця XVI століття: три величезні діжки пива займають аж цілу ліву третину малюнка

Шинкарка

Аж до кінця XVII сторіччя власницями пивних шинків нерідко були жінки. Це нагадує нам про домашнє походження броварні. Особливо в Англії «Ale Wives» (шинкарки) стали важливими фольклорними персонажами – як, приміром, така-от Еліно́р Раммін, чий портрет з'явився на обкладинці книжки, яку їй присвятив придворний поет Генриха VIII, Ске́лтон

«Кашоїд»

На картині Якоба Йорданса (1593–1678) кашоїд насправді, ймовірно, їсть пивний суп. До того як картопля ввійшла до європейського раціону, саме пивний суп був основним складником щоденного харчу. Огрядні, важкі тіла, що рясно населяють полотна північноєвропейських, а надто голландських, малярів XVII сторіччя – а серед них і Йордансів «Кашоїд», – з погляду дієтики та фізіології цілком можна пояснити високим споживанням пива й пивного супу

холодного пива, щоб остудити суміш, відтак вилити її на яйця, трохи посолити і відтак збити все разом, щоб запобігти зсіданню. Після цього покряяти булку, білий хліб чи якийсь інший добрий хліб і залляти його супом. За бажання можна посолодити цукром».

Про те, якими незвичними для смакового сприйняття, вихованого на повсюдності пива, мали видаватися гарячі напої, добре й виразно свідчить фрагмент із листування герцогині Єлизавети-Шарлоти Орлеанської. Ця герцогиня німецького походження, відоміша під іменем Лізелота фон Пфальц, нарікає на смак трьох новомодних напоїв при Версальському дворі: «Чай видається мені гнилим сіном, кава – кіптявою або насінням люпину, а шоколад мені засолодкий, тож я їх не витримую, від шоколаду в мене болить шлунок. Чого мені кортить – то це доброго кухля холодного пива або доброго пивного супу, від яких у мене немає болів у шлунку».

Поряд із харчовою саме ритуальна функція алкоголю є тією, що, на нашу думку, спричинилась до його надмірного споживання в доіндустріальних суспільствах. Ритуали пиття й досі надзвичайно стійкі. Пити до когось, пити за чиесь здоров'я, зобов'язання відповісти келихом на келих, пиття на брудершафт, змагання, хто кого переп'є, тощо – усе це є тими діями та зобов'язаннями, яких невимовно складно уникнути. Незрівнянно обов'язковіші вони були в раніших суспільствах. Пияки доводили себе до стану цілковитого сп'яніння, що не тільки був наслідком вжитого алкоголю, а й мав психічну природу: шал перепити один одного в товаристві.

Раз почавшись, пиття зазвичай закінчується, коли його учасники доходять до безтямності. Кожне раніше переривання тлумачать або як образу товаришів по чарці, або як визнання слабкості того, хто «зламався». Те, що в VI столітті на германській учті спостерігав пізньоримський письменник Венанцій Фортунат, а саме, що бенкетники, «п'ючи наввипередки, пропивали своє здоров'я, як шаленці» і що «можна було справді вважати себе щасливим, вийшовши звідти живим», великою мірою справджується і для Середньовіччя, а у випадку Німеччини – аж до XVI віку. Змагання в питті, аж до

2. Кава і протестантська етика

Єлизавета-Шарлота Орлеанська
(портрет пензля Гіацинта Ріго)

Відома ще й під іменем Лізелота фон Пфальц (1652–1722), а також знана листами із Версая до Німеччини. Серед інших новомодних штукоч при дворі Людовіка XIV вона нарікала й на смак нових напоїв – кави, чаю та шоколаду

втрата свідомості, яке сьогодні спостерігаємо в нечисленних соціальних лаштунках (сільські весілля, жовтневі народні гуляння, студентські братства тощо), належить до звичних явищ доіндустріального світу.

Як мало змінилося в Німеччині за тисячу років між давньогерманським суспільством і німецьким суспільством XVI століття, засвідчує звіт про таке пиття наввипередки з 1599 року: «Попивали не вдовольняються тим, аби насититися вином, що стоїть перед ними, а воюють один із одним питним начинням, мов списками чи якою зброєю. Спочатку найповажніший із них зачинає пиття, спричиняючи тим кругову чашу. За короткий час він п'є навперехрест. Інші невдовзі зусібіч приєднуються зі своїми склянками та кубками. Іще за малий час гості та ярижники самі заходять одні на одних, муж на мужа, два на два: тут слід випити то по півкубка, то цілком, одним духом, одним цмулом, без посопування і витирання бороди... І як двоє воїв стоять один навпроти одного, оці теж змагаються в питті. А хто геройськи переможе й збереже своє місце, тому дістанеться винагорода. Тим, хто найбільше вижлуктить, належать почесні й нагороди».

Щоправда, вже в XVI столітті такі питні звичаї зазнають щораз більшої критики. Цитований щойно звіт, що його подав тьобінгенський професор Йоган Георг Зигварт, уже сам собою є виразом цієї нової поміркованості, що виявляється у зливі листівок, карикатур, проповідей і книжок. Якщо буквально сприймати картини, змальовані в цій пропагандистській літературі, довелося б припустити, що в XVI сторіччі в Європі зненацька вибухає пошесть ненаситного пияцтва й обжерливості. «Коли замикають міські брами і мешканці передмість полишають місто, вони хилитаються з боку в бік, шпортаються, падають у багно й так розчепірюють ноги, ніби між ними має проїхати віз». До таких описів слід ставитися обережно. Вони подають не так дійсність, як радше погляд, видаваний за дійсність. Інакше кажучи, в XVI столітті змінилося радше не фактичне споживання алкоголю (яке вже й раніше було таке велике, таке *насичене*, що бодай якесь зростання вже ледве чи було можливе), а бачення пиття.

Це нове бачення викристалізується за доби Реформації. Його головними представниками і прихильниками є провідні реформатори, передусім сам Лютер. Реформація, яка поновому, а саме *персонально* трактує стосунок між індивідом і Господом, водночас є першою спробою перерегламентувати стосунок людини до алкоголю. І в обох випадках Реформація закладає підвалини капіталістичних тенденцій, що будуть її наслідками.

Утім, реформаційний рух за поміркованість не може похвалитися якимись більш-менш сталими успіхами. Численні заборони, якими хотіли наввипередки викоренити пиття як явище, доводилося знов і знов поновлювати, тож вони, очевидно, не мали бажаних наслідків. Та й самі апостоли поміркованості ще не були тими пуританами, якими їх починаючи від XVII століття сформує кальвіністсько-реформована церква в Голландії та Англії. Середньовічна життєрадісність і протестантська етика в XVI сторіччі ще нерозривно поєднані в такій постаті, як Лютер, що не втомлюється гнівно проповідувати проти «пияцького чорта» (означення алкоголізму в XVI столітті) та водночас формулює славетний вислів про «вино, жінок і пісню», без яких чоловік усеньке життя залишається дурнем.

Отож скидається на те, що умовини XVI століття ще не визріли були для справжньої зміни питних звичаїв. Аби проклясти «пияцького чорта», замало було самої пуританської ідеології; потрібна була ще й матеріальна база, яка б це уможливила. Цією базою, з одного боку, стали розвиненіші суспільство й економіка, більші речові примуси, вища дисципліна, з другого натомість – і новий ансамбль напоїв, що зміг заступити старі. Бо без замітника надійне і випробуване ніколи так просто не поступається. Проте цей замітник старого мусить бути в якийсь новий спосіб привабливим, тобто вдовольняти якісь нові потреби. Інакше його не приймуть. І саме цим вимогам відповідають нові гарячі напої, що в XVII столітті потрапляють до Європи, і передусім кава.

Von dem greüwlichen laster
der crunckenhayt / so inn disen lezten jentzen erst
schier mit de Franjosen außkommen / Was fallerey / sauffen vñ zücrin
cken / für samet vñ vnrat / schade der seel vnd des leibs / auch armüt
vnd schädlich not anricht / vñ mit sich bringt. Vñ wie dem vñ
belzüraten wer / gründlicher bericht vnd rathschlag /
auß götlicher geschrifft. Sebastian Franck.

**Nac̄ euch das ewer hertz nie bschwert werd mit fressen vñ sauffen
vnd soz̄ der narung / vnd kom̄ dißer tag schnell vber euch. Luc. viij.**

Фронτισпіс із широко відомої діатрибуи Себастьяна Франка
«Про гидотний порок пияцтва»

Карикатури на ненажерливість і пияцтво

Унаслідок Реформації усталені середньовічні звичаї споживання їжі та напоїв потрапили під вогонь критики. Ринула справжнісінька лавина трактатів, сатиричних творів і карикатур, особливо проти непомірного пияцтва. П'яниць зазвичай зображували у вигляді тварини з мавпячою, віслучою чи свинячою головою, а також із пташиними пазурами й іншими подібними оздобами.

Не менш популярним було зображення миті, коли пияк починав блювати. Незрідка над подібними сценами підноситься «пияцький чорт» (с. 50 угорі), якого тоді вважали причиною та втіленням цього зла

Widder den Sauffreuf-

fel/ gebessert/ vnd an vielen
örtern gemehret.

Item/ Ein Sendbrieff des Hellsichen
Sathans/ an die Zutrincker/ vor 45.

Jaren zuuor aus gegangen.

Item/ Ein Sendbrieff Matthæi Friderichs/
an die Follen Brüder in Deutschem Lande.

Титульний аркуш
книжки «Проти
пияцького чорта»
Матеуса Фридриха

M. D. LXXI

«Застілля багатіїв»
Ганса Бургкмайра

Philocothonista, OR, THE DRUNKARD.

Opened, Dissected, and Anatomiz.ed.

Титульний аркуш
із «Philocothonista, або
П'яниця» Томаса Гейвуда

LONDON,

Printed by Robert Raworth; and are to be sold at his house
neere the White-Hart Taverne in Smithfield. 1635.

Титульний
аркуш
«Гробіануса»
Фридриха
Дедекінда

